

markteconomie een beter stootkussen tegen voedselschaarste dan de traditionele 'morele bestaanseconomie' kon bieden. Handel treedt in zijn betoog herhaaldelijk op als dynamiserende factor, soms misschien als *deus ex machina*.

De relatie tussen demografische en economische groei is een steeds terugkerende historisch-demografische kernvraag. Waar Malthus de rol van de bestaansmiddelen als doorslaggevend beschouwde, zag Boserup de demografische ontwikkeling als onafhankelijke variabele. De beschikbare gegevens over Celebes geven geen eenduidig uitsluitsel. Het feit dat veel bosgebied lang onbewoond bleef, lijkt te spreken tegen het draagvlakmodel. Maar die bossen waren zo schraal dat bestaanszwerfbouw niet haalbaar was. Pas door de komst van uitvoermogelijkheden en dus door aanplant van 'tweede' handelsgewassen werd openlegging rendabel. Anderzijds niet alle beschikbare bestaansmiddelen werden besteed, en de benutte middelen werden niet allemaal productief besteed, maar ook gebruikt voor meer vrije tijd. Alles afwegend bestempelt Henley de voorraad bestaansmiddelen, tot stand gekomen door tal van socio-culturele variabelen als meestbepalend. Dergelijke processen van doorwerking en terugkoppeling kunnen op basis van het bronnenmateriaal niet steeds worden bewezen, maar worden wel aannemelijk gemaakt. De auteur heeft daarvoor ruim 600 bladzijden nodig, omdat hij allerlei relevante regionale variaties in kaart brengt en alle redeneerstappen, alternatieven en afwegingen uit de doeken doet. Dit is uitgemond in een breed, maar doorzichtig en inzichtelijk betoog steunend op zorgvuldig bronnengebruik. Kortom een waardevolle bijdrage aan een waaier van onderzoeksvelden.

J. N. F. M. à Campo

A. Benali, H. Obdeijn, *Marokko door Nederlandse ogen 1605-2005* (Amsterdam, Antwerpen: De Arbeiderspers, 2005, 255 blz., ISBN 90 295 0465 X).

In 1605 kreeg de Schiedamse koopman Coy van de Staten-Generaal het verzoek om tijdens een handelsreis een honderdtal op Spanje buitgemaakte 'Moren' naar de sultan van Marokko te brengen. Doel van de missie was: een bondgenootschap tegen Spanje, vrijwaring van Nederlandse schepen voor de Marokkaanse kaapvaart, en het vrij krijgen van Nederlandse gevangenen in Marokko. Maar het zou een lid van de bekende joods-Marokkaanse familie Pallache worden, die zowel bij sultan Moelay Zidan als bij prins Maurits in de gunst wist te komen, en beide staten in 1610 tot een verdrag wist te brengen. In ruil voor vrije toegang tot Marokkaanse havens en de belofte dat in Marokko geen Nederlandse buit en slaven meer verhandeld zouden worden, waren de Staten-Generaal bereid akkoord te gaan met leveranties van oorlogsschepen, kanonnen en munitie, en Pallache kon die leveren. Een echt solide basis voor langdurige vreedzame betrekkingen werd een en ander niet. Zeker niet toen de sultan het niet steeds vanzelfsprekend bleek te vinden dat wapentuig betaald moest worden, en toen Amsterdamse kooplieden ook wapens aan vijanden van de sultan binnen Marokko gingen leveren.

Vergelijkbare verwickelingen zouden in de twee eeuwen nadien steeds een belangrijke rol spelen in de Nederlands-Marokkaanse betrekkingen. Herman Obdeijn bracht een schat aan gegevens over deze betrekkingen bijeen. Als specialist in de geschiedenis van Noord-Afrika schreef hij eerder een grondig en genuanceerd overzichtswerk over de geschiedenis van Marokko, waarvan inmiddels een tweede druk is verschenen. De gebeurtenissen en verwickelingen in dit nieuwe boek presenteert hij uitdrukkelijk uitsluitend ‘door Nederlandse ogen.’ Voortdurend geven zijn teksten er blijk van dat hij zich goed bewust is van de mogelijke invloed daarvan op het beeld dat zo van Marokko ontstaat. Maar hij stelt niet de vraag aan de orde hoe dezelfde gebeurtenissen door Marokkaanse ogen bekeken anders gerapporteerd zouden zijn. De lezer blijft daardoor soms met dezelfde vragen zitten als, naar men mag aannemen, de zeventiende- en achttiende-eeuwse tijdgenoot. Waarom laat de sultan een oogarts uit Nederland overkomen en maakt hij er vervolgens geen gebruik van? Als de sultan zo verlegen zit om wapens waarom duren onderhandelingen over de vrijlating van slaven dan soms wel veertien jaar? Waarom slaagde iemand als admiraal Van Kinsbergen er in 1776 wel in om binnen twee dagen vijftig gevangenen en een buitgemaakt schip zelfs zonder losgeld vrij te krijgen?

In de negentiende eeuw verloren beide landen hun belangstelling voor elkaar, maar vanaf het einde van die eeuw waren het Nederlandse kunstenaars en wetenschappers die de interessantste bronnen nalieten over wat zij in Marokko zagen. Daarin klinken verbazing en verrassing expliciet door. ‘Wij bekijken haar van buiten, maar begrijpen doen we haar niet’, schreef Jac. van Looy na zijn bezoek aan Fes. Abraham Kuyper constateerde na zijn bezoek aan Marokko dat men hier ‘een andere, maar daarom geen mindere beschaving ontwikkeld heeft.’ In de twintigste eeuw werden de literair begaafde kinderen van Marokkaanse immigranten, zoals Bouazza, Benali en Bezaz, de meest indringende Nederlandse waarnemers in Marokko.

Verder dan een vaardige, kleurrijke presentatie van het beschikbare materiaal gaat de ambitie van dit strikt chronologisch opgebouwde boek niet. Obdeijn heeft geen poging gedaan om bijvoorbeeld theorievorming over eerbegrippen te hulp te roepen om historische gegevens die verrassen te verklaren. Er is ook geen notenapparaat en helaas geen index, wel een uitvoerige literatuurverantwoording per hoofdstuk. Het boek bevat echter een nogal uniek experiment om de lezer toch enigszins tegemoet te komen met betrekking tot vragen waarop de gebruikte bronnen geen antwoord bieden. Obdeijn riep de verbeeldingskracht van de schrijver Abdelkader Benali te hulp om op basis van de beschikbare historische gegevens een aantal personen tot leven te wekken. Met wetenschap heeft de beeldende beschrijving van een ontmoeting tussen de Nederlandse dochter van de roemruchte zeventiende-eeuwse admiraal van de Marokkaanse kapersvloot Moerad Raïs, alias Jan Janszoon van Haarlem, en haar later naar Amerika geëmigreerde Marokkaanse halfbroer natuurlijk niet zo veel van doen. Maar door het duidelijke typografische onderscheid tussen de vaardig en leesbaar gepresenteerde historische teksten en de literaire portretten, en daarnaast door de rijkdom aan illustraties, is zo wel een historisch

verantwoord boek ontstaan dat in de Nederlandse samenleving van nu een veel bredere rol kan vervullen dan alleen voor de wetenschap.

Wantje Fritschy

MIDDELEEUWEN EN NIEUWE GESCHIEDENIS

O. S. H. Lie, J. Reynaert, ed., *Artes in context. Opstellen over het handschriftelijk milieu van Middelnederlandse artesteksten* (Artesliteratuur in de Nederlanden III; Hilversum: Verloren, 2004, 167 blz., € 17,-, ISBN 90 6550 804 X).

De bijdragen in de bundel *Artes in context* bouwen voort op de nieuwe benaderingen die zijn voortgekomen uit het onderzoek naar verzamelhandschriften in de Medioneerlandistiek. Tegelijkertijd tonen zij aan dat *arteshandschriften* een volwaardige plaats verdienen binnen dit belangwekkende onderzoeksgebied. De bundel is opgedragen aan Peter Gumbert, emeritus-hoogleraar westerse paleografie en handschriftenkunde aan de universiteit van Leiden. Bovendien is de bundel, al klinken hier en daar ook kritische geluiden, een eerbetoon aan Ria Jansen-Sieben en haar in 1989 verschenen *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* (Utrecht, 1989), dat een onmisbaar hulpmiddel is voor dit type onderzoek. Alleen al de informatie over een groot aantal handschriften verschaft de bundel recht van publicatie. De auteurs doen verslag van een verkenning van verschillende soorten *artesteksten* binnen hun handschriftelijke context. Zoals Orlanda Lie in haar heldere inleiding vermeldt, blijft het beeld van de Middelnederlandse *arteliteratuur* nog 'schimmig en onvolledig' (10), maar de auteurs openen nieuwe onderzoekswegen. Hun observaties zijn niet alleen interessant voor onderzoekers van *artes* en codicologen, maar ook voor onderzoekers van andere tekstsoorten, van cultuuroverdracht en de rol van de volkstaal. De eerste artikelen zijn niet de meest spannende, maar het zou jammer zijn wanneer de lezer daarom het boek zou wegleggen. Belangwekkender zijn de bijdragen van Lenny Veltman, Erwin Huizinga en de twee van Joris Reynaert.

Het is opvallend dat alle auteurs er zonder meer vanuit lijken te gaan dat *arteshandschriften* verzamelhandschriften zijn. In zijn synthetiserende uitleiding wijst Reynaert erop dat *arteshandschriften* vrijwel altijd meer dan één tekst bevatten, maar waarom het dan per definitie verzamelhandschriften zouden zijn wordt niet duidelijk gemaakt. (158) Evenmin wordt aandacht besteed aan het onderscheid dat Jansen-Sieben maakt tussen verzamelhandschriften en verzamelteksten. (Zie 'Iets over Artes in verzamelhandschriften', in: G. Sonnemans, ed., *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober 1994* (Hilversum, 1996) 79-89.) Wel breidt Reynaert de door Jansen-Sieben genoemde vier typen verzamelhandschriften van *artesteksten*, (1) additieve en (2) complementaire compendia, (3) vademecums en (4) een samenstel van diverse disciplines, met twee uit, (5) het huisboekje en (6) het receptenboek. (159-162) Bovendien stelt hij het probleem van definiëring van *artesteksten* als zodanig aan

verantwoord boek ontstaan dat in de Nederlandse samenleving van nu een veel bredere rol kan vervullen dan alleen voor de wetenschap.

Wantje Fritschy

MIDDELEEUWEN EN NIEUWE GESCHIEDENIS

O. S. H. Lie, J. Reynaert, ed., *Artes in context. Opstellen over het handschriftelijk milieu van Middelnederlandse artesteksten* (Artesliteratuur in de Nederlanden III; Hilversum: Verloren, 2004, 167 blz., € 17,-, ISBN 90 6550 804 X).

De bijdragen in de bundel *Artes in context* bouwen voort op de nieuwe benaderingen die zijn voortgekomen uit het onderzoek naar verzamelhandschriften in de Medioneerlandistiek. Tegelijkertijd tonen zij aan dat *arteshandschriften* een volwaardige plaats verdienen binnen dit belangwekkende onderzoeksgebied. De bundel is opgedragen aan Peter Gumbert, emeritus-hoogleraar westerse paleografie en handschriftenkunde aan de universiteit van Leiden. Bovendien is de bundel, al klinken hier en daar ook kritische geluiden, een eerbetoon aan Ria Jansen-Sieben en haar in 1989 verschenen *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* (Utrecht, 1989), dat een onmisbaar hulpmiddel is voor dit type onderzoek. Alleen al de informatie over een groot aantal handschriften verschaft de bundel recht van publicatie. De auteurs doen verslag van een verkenning van verschillende soorten *artesteksten* binnen hun handschriftelijke context. Zoals Orlanda Lie in haar heldere inleiding vermeldt, blijft het beeld van de Middelnederlandse *arteliteratuur* nog ‘schimmig en onvolledig’ (10), maar de auteurs openen nieuwe onderzoekswegen. Hun observaties zijn niet alleen interessant voor onderzoekers van *artes* en codicologen, maar ook voor onderzoekers van andere tekstsoorten, van cultuuroverdracht en de rol van de volkstaal. De eerste artikelen zijn niet de meest spannende, maar het zou jammer zijn wanneer de lezer daarom het boek zou wegleggen. Belangwekkender zijn de bijdragen van Lenny Veltman, Erwin Huizinga en de twee van Joris Reynaert.

Het is opvallend dat alle auteurs er zonder meer vanuit lijken te gaan dat *arteshandschriften* verzamelhandschriften zijn. In zijn synthetiserende uitleiding wijst Reynaert erop dat *arteshandschriften* vrijwel altijd meer dan één tekst bevatten, maar waarom het dan per definitie verzamelhandschriften zouden zijn wordt niet duidelijk gemaakt. (158) Evenmin wordt aandacht besteed aan het onderscheid dat Jansen-Sieben maakt tussen verzamelhandschriften en verzamelteksten. (Zie ‘Iets over Artes in verzamelhandschriften’, in: G. Sonnemans, ed., *Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden. Congres Nijmegen 14 oktober 1994* (Hilversum, 1996) 79-89.) Wel breidt Reynaert de door Jansen-Sieben genoemde vier typen verzamelhandschriften van *artesteksten*, (1) additieve en (2) complementaire compendia, (3) vademecums en (4) een samenstel van diverse disciplines, met twee uit, (5) het huisboekje en (6) het receptenboek. (159-162) Bovendien stelt hij het probleem van definiëring van *artesteksten* als zodanig aan